

Gábor Pusztai

Hongaren in de Nederlandse koloniën*

In plaats van een inleiding

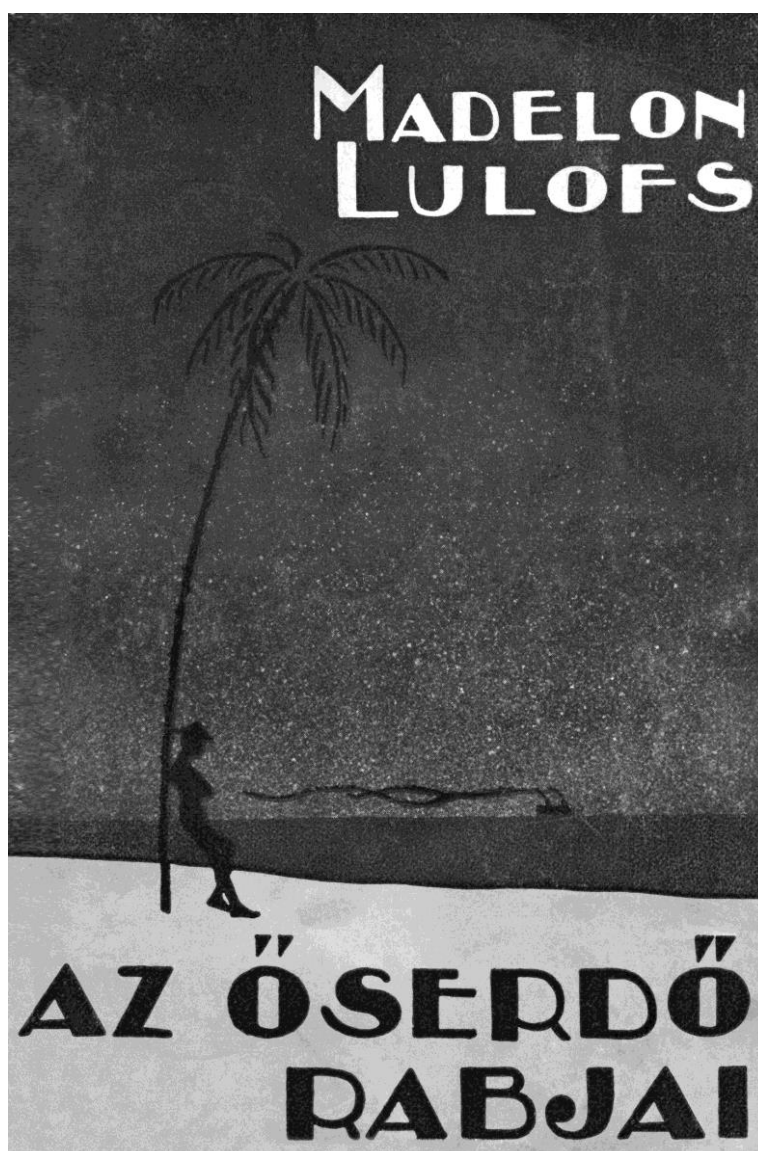
De geschiedenis van de overzeese koloniale bezittingen van Nederland begon met een groot avontuur, de Eerste Schipvaart, de eerste Nederlandse expeditie naar wat toen Indië heette. Onder leiding van Cornelis de Houtman vertrokken in 1595 vier schepen uit Texel om na twee jaar met een gehavende vloot terug te keren. Van de vier schepen waren er maar drie over, en van de oorspronkelijk 240 opvarenden waren bij terugkeer slechts 87 in leven.¹ De rest was overleden aan ziekte of gesneuveld in de talrijke gevechten. De opbrengst van de expeditie (een bescheiden hoeveelheid peper) dekte net de kosten. Toch waren de opdrachtgevers en kooplui tevreden. De route naar de Oost was gevonden en De Houtman heeft na vele mislukte pogingen in andere richtingen (bijvoorbeeld de Noordoostelijke doorvaart) uiteindelijk bewezen dat de Nederlandse schepen op eigen kracht naar Azië konden varen. Het was het startschot voor honderden schepen die allemaal naar de Oost wilden om handel te drijven en rijk te worden. Maar de reis – en dat toonde de Eerste Schipvaart zeer duidelijk aan – was niet zonder gevaren. De reis naar Indië betekende toen en ook nog enkele eeuwen later een sprong in het duister, een onzekere toekomst. Maar tegelijkertijd was het ook een uitgelezen kans om een tropisch avontuur mee te maken, rijk te worden en het liefst met veel geld terug te keren naar patria. Maar dit lukte slechts weinigen. De hygiëne aan boord liet sterk te wensen over² en de eenzijdige voeding veroorzaakte ziektes als scheurbuik, waaraan de opvarenden bij dozijnen stierven. En de weinigen die heelhuids Batavia bereikten, konden nog lang niet opademen. Tropische ziekten zoals malaria, dysenterie, cholera

en lepra vergden hun tol. Van de Oost-Indiëvaarders keerde gemiddeld slechts een derde behouden naar huis.³ Toen de VOC (1602-1799) tot de grootste handelonderneming van zijn tijd uitgroeide, waren de manskrachten uit Nederland niet meer voldoende. Werknemers uit het buitenland waren noodzakelijk om de groei te kunnen volgen. Van alle VOC-dienaren die in tweehonderd jaar naar de Oost voeren, was de helft buitenlander.⁴ Vooral Duitsers, Fransen, Noren, Zweden, maar ook Polen, Tsjechen en Hongaren traden in de dienst van de VOC. Zonder deze toestroom uit het buitenland was het niet mogelijk de VOC verder te laten groeien en de concurrentie van de Portugezen en later die van de Engelsen tegen te gaan. De grootste groep buitenlandse werknemers van de VOC bestond uit Duitsers.⁵ Waarschijnlijk ging het om honderdduizenden Duitse werknemers. Een veel bescheidener aantal vertegenwoordigde de Hongaarse VOC-dienaren. Het gaat in hun geval om een groep van ca. 118 mensen. Over de Hongaarse werknemers van de VOC gaat het artikel van Gábor Pusztai en Kees Teszelszky.

In de 19^e eeuw, na de val van de VOC, begon de echte kolonisatie van de Indonesische archipel. Nederland wilde de binnenlanden en ook de eilanden buiten Java (de buitengewesten) beheersen en winst maken in de kolonie. Insulinde moest een wingewest worden. Na het Engelse tussenbestuur (1811-1816) en de invoering van het cultuurstelsel (1830) kwam de tijd van liberalisatie (1870). Na 1870 werd de kolonie opener en ook voor buitenlanders toegankelijker.

De meest bekende Hongaar uit het voormalige Nederlands-Indië is tegenwoordig de ex-Deli-planter, schrijver en literaire vertaler László Székely. Hij schreef niet alleen twee boeken over zijn ervaringen op Sumatra *Van oerwoud tot plantage* (1935) en *Rimboe* (1946), maar ook talrijke verhalen, die in 2007 in de bundel *Dit altijd alleen zijn* werden gepubliceerd. Hij vertaalde samen met zijn vrouw veel eigentijdse Nederlandse romans naar het Hongaars, en ook Hongaarse literatuur naar het Nederlands. Tot zijn bekendheid in Nederland heeft het literaire succes van zijn echtgenote, Madelon Lulofs, wezenlijk bijgedragen. De succes-schrijfster uit de jaren dertig heeft met romans als *Rubber* (1931), *Koelie* (1932) en *Hongertocht* (1936) de gemoederen in Nederland en ook in de kolonie in beroering gebracht. De schandalen rondom haar werk, en ook rond het boek van haar man hebben hun steentje bijgedragen tot de bekendheid van het echtpaar.⁶ Over Madelon Székely-Lulofs en László Székely schrijven drie auteurs in deze bundel. Over het wel en wee van het echtpaar op Sumatra en in Boedapest schrijft Frank Okker, de biograaf

van Madelon Lulofs.⁷ Over het conflict tussen het echtpaar en de rechtse journalist Zentgraaff schrijft de literatuur- en pershistoricus uit Leiden, Gerard Termorshuizen. Over de verhalen van László Székely biedt ons Rosemarijn Hoefte, Leids historica van de KITLV, een interessante analyse.

Hongaarse uitgave van Koelie door Madelon Székely-Lulofs.

Ook in andere delen van het Nederlandse koloniale rijk waren Hongaren aanwezig. En ze waren niet altijd brave burgers. Zo'n figuur was Frans Pavel Killinger, een uit Hongarije afkomstige inspecteur van de politie in Suriname. Hij ondernam in 1910 een mislukte poging tot een staatsgreep in Paramaribo. Over dit spannende verhaal en de lotgevallen van Killinger schrijft de Amsterdamse hoogleraar, specialist in Surinaamse literatuur en geschiedenis, Michiel van Kempen. Tot slot wordt door Sylva Sklenářová en Wilken Engelbrecht in een interessante studie over de rol van Tsjechische migranten in Nederlands-Indië bericht.

De teksten in deze bundel behandelen allemaal bijzondere onderwerpen uit de koloniale geschiedenis van Nederland en tonen aan dat er wel degelijk contact en interesse was voor de Nederlandse koloniën van uit Centraal-Europa. Toch is het tenminste even interessant wat in deze bundel ontbreekt. Het gaat om figuren, die in deze bundel een plaats hadden moeten krijgen, maar vanwege gebrek aan plaats, tijd en verder onderzoek niet hier terecht zijn gekomen.

Zo iemand was de Hongaarse kleermakersleerling uit Baja, András Jelky (1738-1783). Het verhaal van Jelky verscheen het eerst in 1779, in het Duits en die versie werd maar liefst binnen één jaar drie keer herdrukt. Twee drukken kwamen uit in Wenen⁸ en een in Praag.⁹ Bij de eerste twee uitgaven werd de auteur niet vermeld, maar bij de derde druk zien we de naam Anton Ferdinand von Geissau (1746-1809) als schrijver.¹⁰ Het is waarschijnlijk dat Jelky zijn verhaal aan hem of aan iemand anders heeft verteld en niet zelf op papier gezet heeft.¹¹ De eerste druk bestaat uit twintig, de tweede uit zestien genummerde pagina's en verhaalt de avonturen van Jelky van Baja tot Batavia en tenslotte zijn aankomst in Wenen. De vierde druk verscheen met andere verhalen en anekdoten in één bundel in 1784 in Ofen en Pressburg¹² dat wil zeggen, in Buda en Bratislava. In deze uitgave werd het levensverhaal van Jelky aangevuld met de gebeurtenissen van de laatste vijf jaar.¹³ In het Hongaars werd het boekje pas in 1791 uitgegeven, in de West-Hongaarse stad Győr, onder de titel *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei* [De verhalen van András Jelky, een geboren Hongaar].¹⁴ Het 29 pagina's tellende boekje is een getrouwe vertaling van de Duitse uitgave. Dit korte levensverhaal van Jelky uit 1791 diende als basis voor de schrijver, journalist, kunsthistoricus en criticus Lajos Hevesi (1843-1910) die in 1872 een roman schreef over de avonturen van de jonge kleermaker uit Baja. Volgens het boek vertrok Jelky uit zijn geboortestad Baja in Zuid Hongarije naar Wenen om zijn vak beter te leren.

De avonturen van András Jelky uit 1947

Vandaar wilde hij naar Parijs, maar de Franse hoofdstad heeft hij nooit bereikt. In Rotterdam werd hij geronseld voor de VOC en kwam op een schip terecht dat naar de Oost voer. Na verschillende avonturen (schipbreuk, gevecht met zeerovers, slavernij in Noord-Afrika, vlucht uit de slavernij enz.) kwam hij uiteindelijk in 1758 in Batavia aan, waar hij burger van de stad werd, zijn kleermakerszaak mocht openen, veel geld verdiende en ook trouwde. Vanwege een opstand op Ceylon moest hij als soldaat van de VOC naar zee om de onlusten op het eiland te bedaren. Na Ceylon volgden gevechtshandelingen op Ambon, Banda en Ternate. Hij kwam na aanvankelijke successen in handen van kannibalen terecht en kon op het nippertje ontsnappen met de hulp van een wilde schoonheid. Jelky woonde vervolgens op een onbewoond eiland met de mooie inheemse vrouw en hun twee bediendes, maar na anderhalf jaar stierf de vrouw en Jelky kwam met hulp van een Chinese kapitein van een jonk weer naar Batavia.

Hier werd hij met veel eerbetoon ontvangen, en werd met een hoge rang in het leger en verschillende ambten beloond. Hij werd in opdracht van de VOC gezant in Japan. Na de dood van zijn vrouw vertrok hij in 1776 naar Europa. Hij vestigde zich te Buda in Hongarije, waar hij in 1783 overleed. Het boek is natuurlijk voor een groot deel fictie en ongeveer de helft van de avonturen heeft Jelky in werkelijkheid nooit beleefd. Maar hij is toch één van de eerste Hongaren die in dienst van de VOC naar de Oost voer, daar carrière maakte en ook terugkeerde naar Europa.¹⁵ En wat nog belangrijker is, er is nog vóór zijn dood een boekje over zijn avonturen verschenen wat hem populair maakte. Zijn verhaal werd steeds herschreven, bewerkt en vertaald. Het is in Duitse,¹⁶ Finse,¹⁷ Tsjechische,¹⁸ Poolse¹⁹ en ook Nederlandse²⁰ vertaling te lezen.

Wie in deze bundel ook ontbreekt, is de Hongaarse graaf Manó Andrassy (1821-1891). Hij maakte tussen 1849 en 1851 een reis naar Azië en schreef hierover een boek met de titel *Utazás Kelet-Indiákon* [Reizen in Oost-Indië] (1853). De familie Andrassy behoort tot de oudste Hongaarse adellijke geslachten. Manó werd op 3 maart 1821 in Kassa (Kassau/Kosice) geboren. Zijn vader Károly Andrassy was lid van de eerste kamer van het Hongaarse parlement.²¹ Manó was de oudste van drie zoons. Na zijn letterenstudie in Pest ging hij op reis naar Duitsland, Italië, Frankrijk, Engeland, Portugal en zelfs naar Marokko.²² Teruggekeerd in Hongarije wijdde hij zich aan de politiek. In 1847 werd hij tot afgevaardigde gekozen.²³ Een jaar later brak in Hongarije een revolutie en vervolgens een vrijheidsstrijd uit. Hij vocht samen met zijn twee jongere broers aan de

kant van de Hongaarse vrijheidsstrijders tegen de Oostenrijkse troepen bij Pákozd. Begin 1849 vond Manó Andrassy het echter beter om het land te verlaten. Het was eigenlijk een soort vlucht uit een ook voor hem persoonlijk moeilijke situatie van de Hongaarse vrijheidsstrijd. Andrassy be- wees zich als patriot, maar hij stoorde zich aan de nieuwe koers die de strijd nam. Hij schreef:

‘Begin 1849, temidden van de treurige gebeurtenissen waarin mijn arme vaderland verwickeld raakte, kreeg ik een boek in handen en tijdens het lezen voelde ik een geweldige drang om naar het Oosten, naar de wieg van de mensheid te reizen [...].’²⁴

Begin februari 1849 was hij al in Londen en op 20 februari van dat jaar vertrok hij met een boot naar de Oost. Op 8 juli voer hij uit Singapore naar Batavia met een buitengewoon smerige Nederlandse stoomboot, vol met kakkerlakken.²⁵ Hij heeft er geen goed woord voor over:

‘Onze stoomboot zag er ellendig uit maar dat was het ergste niet. In deze smerige boot huisden de vreselijkste wormen en kevers [...]. Het is waar dat de andere boten die tussen Oost-Indië en China varen, altijd vol zijn met dergelijk ongedierte, maar onze lelijke Nederlandse boot was zonder twijfel de ergste van allemaal. Verschrikkelijke hoeveelheden kakkerlakken leefden er. [...] Toen ik 's avonds naar mijn kamer ging om te slapen, was mijn bed helemaal zwart van het leger kakkerlakken, dat op de lakens krioelde. In deze omstandigheden moest je wel moed hebben om daar in te gaan liggen, vooral als je wist dat deze beestjes graag aan je vingernagels en haar knabbelen.’²⁶

Na vijf dagen kwam hij in de hoofdstad van Nederlands-Indië aan. Andrassy beschreef zijn belevenissen en ervaringen in de Nederlandse kolonie. Hij schreef over de bevolking van de steden, over het koloniale bestuur op Java, ook over de gouverneur generaal, bij wie hij een vergunning aanvroeg om in de binnenlanden te mogen reizen. Met die vergunning vertrok hij naar de binnenlanden en kreeg een Hongaar als gids en tolk mee. Zijn landgenoot vond hij geen fijn gezelschap. Wellicht hebben de achtergrond en ook de manieren van die gids een rol gespeeld bij de aristocraat Andrassy. De tolk had namelijk eerst bij de Oostenrijkse marine gediend (en dat was zeker een minpunt voor de Hongaarse vrijheidsstrijder Andrassy), later werd de Hongaarse gids in Nederland geronseld voor het Nederlandse koloniale leger en zo kwam hij op Java terecht.

Graaf Manó Andrassy

Hij woonde samen met zijn *njai*²⁷ (dat vond de katholieke Andrassy zeker niet goed) en heeft “van de Nederlanders het jeneverdrinken goed geleerd. Daarom was hij tijdens de reis meer een last dan een hulp. Hij was namelijk zelden of nooit nuchter.”²⁸ In de binnenlanden²⁹ beschrijft Andrassy de flora en fauna, de inheemse bevolking, de Chinezen, de landbouw, de wegen, de muziek, het volgens hem oneerlijke cultuurstelsel,³⁰ de jacht, de geschiedenis enz. Alleen al over Java schrijft hij 100 pagina’s en zijn boek is met verfijnde, zelf vervaardigde kleurenlitho’s geïllustreerd. Kortom, het is een unieke, vaak kritische beschrijving van de Nederlandse kolonie in het midden van de 19e eeuw, gezien door de ogen van een buitenstaander.³¹

In de 19^e eeuw waren er ook andere Hongaren die de reis naar Indië maakten. Onder andere ging de voormalige militaire arts Lajos Doleschall (1827-1859) in dienst van het KNIL naar Ambon, waar hij zich naast zijn werk aan het onderzoek van insecten wijdde. Hierover publiceerde hij ook in Nederlandse en Duitse tijdschriften.³² Hij stierf zeer jong aan tuberculose op Ambon. Een andere Hongaarse militair, een zeeofficier Ferenc Witt (1850-1882) voer naar Borneo. Hij leidde expeditie in het grensgebied van Brits- en Nederlands Borneo in dienst van de North Borneo Company. Tijdens zo'n expeditie werd hij in het oerwoud door koppennellers vermoord. Hij ontbreekt ook in deze bundel, maar zijn dagboek met enkele studies over zijn leven en werk zullen binnenkort in een apart nummer van *Acta Neerlandica* verschijnen. Voor dat volgende nummer is ook een andere Hongaarse reiziger ingepland, een intrigerende figuur, János Xantus, een voormalige officier van het Hongaarse leger in de vrijheidsstrijd van 1848-49. Nog tijdens de oorlog tegen de Oostenrijkers werd hij gevangen gezet, maar hij vluchtte naar Engeland en later naar de VS. Na zijn terugkeer in Hongarije werd hij oprichter van de dierentuin te Boedapest en ook van het Etnografisch Museum. Hij werd lid van de Hongaarse Academie der Wetenschappen en oogstte succes als onderzoeker. Hij nam samen met Oostenrijkers deel aan een handelsmissie naar Azië, maar kreeg met iedereen ruzie en stapte op Borneo van de boot. Hier onderzocht hij het leven van de dajaks, een inheemse stam waarvan de strijders als koppennellers bekend stonden. Hierover publiceerde hij later in Hongaarse tijdschriften. Over de reis van Xantus op Borneo schrijft Balázs Venkovits in de volgende bundel van *Acta Neerlandica*.

Ook István Radnai (1893-1940) kan men in deze bundel niet vinden. Hij heeft samen met zijn neef László Székely in 1914 Hongarije verlaten om een nieuw leven in Deli als planter te beginnen, fortuin te maken en als rijk man naar Hongarije terug te keren. Van deze plannen is voor Radnai niets terechtgekomen. Na amper vijf weken verliet hij teleurgesteld Sumatra om weer naar Boedapest terug te keren. In de zomer van 1914 wachtte de mobilisatie en de oorlog op hem.³³ In zijn dagboek heeft hij zijn reis naar Sumatra en ook zijn oorlogservaringen vastgelegd.

Over de jonge tandtechnicus Géza Szabó die in 1910 in Miskolc geboren is, wordt in deze bundel ook niet geschreven. Hij emigreerde naar Java toen hij 18 jaar oud was en keerde pas na de Tweede Wereldoorlog terug naar Europa. Hij vestigde zich met zijn gezin in Nederland en schreef in 1989 een autobiografisch werk met de titel *Van poesta tot polder*.

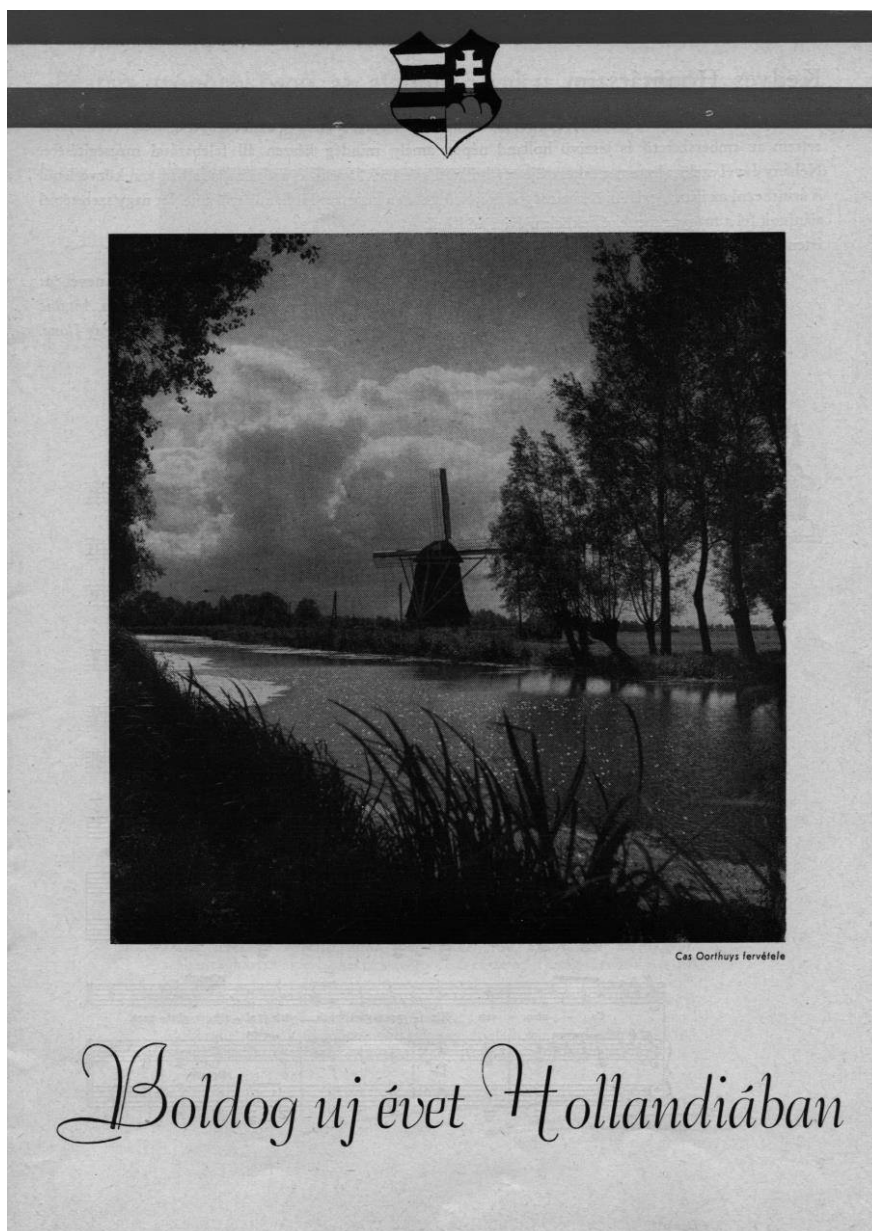

Het boek *Az örök nyár hazájában* [*In het land van de eeuwige zomer*] van Ernő Zboray uit 1924.

In dit nummer van *Acta Neerlandica* zou Ernő Zboray een plaats moeten krijgen, maar hij ontbreekt ook. De in 1901 geboren en in 1959 overleden Ernő Zboray was een Hongaar met een opmerkelijke levensloop die zich grotendeels heeft afgespeeld op Java. Niet alleen doorliep hij daar een zeer succesvolle carrière, hij schreef ook bij herhaling over zijn tweede vaderland en zijn ervaringen. Hij deed dat in zijn moedertaal: in 1924 verschenen (in Hongarije) van zijn hand *Az örök nyár hazájában* [In het land van de eeuwige zomer] en in 1936 het omvangrijke, rijkelijk geïllustreerde, *Tizenöt év Jáva szigetén* [Vijftien jaar op Java]. In 1939 kwam er een roman van hem uit: *Trópusi nap alatt*, die in 1943 onder de titel *Onder de tropen* in Nederlandse vertaling verscheen. Zboray was ook een verwoed verzamelaar van inheemse kunst. Hij verzamelde muziekinstrumenten, wapens en ook wajangpoppen. Zijn bijzondere wajangcollectie werd in 2013 in Boedapest in het Museum Ferenc Hopp voor Zuid-Aziatische Kunst gerestaureerd en tentoongesteld.³⁴

Viktor Keöpe (1883-?) een leraar uit Brassó, zou ook een plaats moeten krijgen in dit nummer. Hij heeft in 1936 een boek over Java geschreven met de titel *A szigetek gyöngye* [De parel van de eilanden]. Ook de planter Ferenc Domahidy ontbreekt helaas, die in de jaren '30 artikelen schreef over Deli in Hongaarse kranten. Ook de zus van Ernő Zboray, Ilona Zboray (1914-2001) die tussen 1935 en 1937 bij haar broer op Java woonde, staat niet in deze bundel. Zij trouwde in 1938 in Boedapest met de Nederlandse advocaat Anthony Gerardus (Anton) Fennema, het echtpaar ging in Nederland wonen. Ze werd oprichter en hoofdredacteur van het kindertijdschrift *Kris-Kras* in 1953.³⁵ Na de Hongaarse opstand in 1956 bereikten duizenden Hongaarse vluchtelingen Nederland, waar ze een nieuw thuis vonden. Voor de integratie van de vluchtelingen heeft Ilona Zboray zich ook actief ingezet. Zij stelde een brochure samen voor vluchtelingen over Nederland (geschiedenis, gewoontes, koningshuis, het Wilhelmus, maatschappij enz.).³⁶

De rij kan nog vervolgd worden. Steeds meer interessante en minder interessante figuren doemen op uit het duister van de geschiedenis. Daarom is dit nummer van *Acta Neerlandica* als aansporing bedoeld voor studenten, jonge en ook ervaren onderzoekers om zich met dit onderwerp bezig te houden. Het bijzondere van deze mensen was dat ze als buitenstaanders wel over hetzelfde hebben geschreven als hun Nederlandse collega's, maar toch op een andere manier. Ze *keken* naar hetzelfde, maar *zagen* iets anders. En dat is een verrijking voor de Nederlandse koloniale geschiedenis. Hierdoor kunnen we de tijd, waarin ze leefden, hun motivatie, hun keuzes en uiteindelijk ook ons eigen verleden beter begrijpen.

De brochure voor gevluchte Hongaren in Nederland. Samengesteld door Ilona Zboray en de redactie van het kinderblad Kris Kras.

Noten

- * Het onderzoek in verband met deze studie vond plaats in het kader van het OTKA-project nummer: 111786.
- ¹ Jacobs, *Varen om peper en thee*, 11.
- ² Zich wassen vond men toen ongezonder en zeelui wasten hun kleren bij gebrek aan zoet water traditioneel in urine. Zie hiervoor: Dash, *De ondergang van de Batavia*, 147.
- ³ Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 12.
- ⁴ Gemiddeld was 60% van de soldaten en 40% van de matrozen niet Nederlands, maar er waren periodes, waarin dit percentage hoger lag. Rond 1770 was 80% van de soldaten en 50% van de matrozen uit het buitenland afkomstig. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 81.
- ⁵ Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 14.
- ⁶ Over László Székely zie verder: Radnai-Székely, *Dit altijd alleen zijn*; Radnai, *Szumátrától az orosz frontig*; Székely, *A lehetetlenségek országa*, Pusztai, 'De onbekende László Székely'; Pusztai-Praamstra, 'Een lasterlijk geschrijf'; Pusztai, 'Op de grens van de genres'; Pusztai, 'Het dagboek van István Radnai'; Pusztai, 'Az ismeretlen trópusok'; Pusztai, 'Tropisch Boedapest?'; Pusztai, 'De "schrijfster van de Javaanse slaven"'
- ⁷ Frank Okkers biografie *Tumult* verscheen in 2008.
- ⁸ NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*. De Hongaarse vertaling van de Duitse tekst wordt afgedrukt in Solymos, *Ki volt Jelky András?*, 9-17. De derde druk was Geissau, *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: cverm. mit einem Auszuge aus der osterreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*.
- ⁹ NN, *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Willden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelanget und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstätten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*.
- ¹⁰ Anton Ferdinand von Geissau publiceerde graag over Hongarije. Naast het boek met het verhaal van Jelky schreef hij boeken over de belegering van Wenen ten tijde van Matthias Corvinus, en schreef ook over Móric Benyovszky. Geissau, *Geschichte der Belagerung Wiens durch den König Mathias von Hungarn, in den Jahren 1484 und 1485*. Geissau, *Merkwürdige Aufmunterungsrede, welche Benjowsky gehalten für die Religion, den König und das Vaterland wider die Franzosen unverweilt die Waffen zu ergreifen*.
- ¹¹ Konrády & Povázsay, *Jelky András viszontagságai*, 39.; Solymos, *Ki volt Jelky András?*, 6.

- ¹² NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebornen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*.
- ¹³ Op de laatste pagina van het boekje werd vermeld dat Jelky in 1778 naar Boeda verhuisde, hertrouwde en dat uit dit huwelijk een zoon werd geboren. Er werd ook vermeld dat Jelky op 6 december 1783 aan tuberculose [Lungensucht] overleed. Solyomos, *Ki volt Jelky András?*, 24.
- ¹⁴ NN, *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külföldi veszedelmén által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*.
- ¹⁵ Zie verder over Jelky: Pusztai, 'De "Hongaarse Robinson"; Pusztai, 'Robinsonok között'; Pusztai, 'Bajától Batáviáig'; Pusztai, 'A magyar Robinson'.
- ¹⁶ Naast de reeds vermelde drie Duitse uitgaven verscheen verder: NN, *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abentheuer und Reisen des Andreas Jelky, eines erlernten Scheniders aus Baja : Eine wahre Begebenheit*; Onkel Tom, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*; Hevesi, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*; Hevesi, *Abenteuer in drei Erdteilen*; Hevesi, *Die Abenteuer des András Jelky in drei Erdteilen*.
- ¹⁷ Hevésy, *Räätälinkisälli Andreas Jelky'n merkilliset elämänvaiheet neljässä maanosassa*.
- ¹⁸ Hevesi, *Dobrodružství Andráse Jelkyho*.
- ¹⁹ Hevesi, *Przygody Andrasza Jelky*.
- ²⁰ Hevesi, *De avonturen van Andras Jelky in drie werelddelen*.
- ²¹ Hij was als lid van de oppositie voorstander van omvangrijke hervormingen in Hongarije. In 1833 verscheen ook een pamflet van hem in het Duits over dit onderwerp: "Umriss einer möglichen Reform in Ungarn, im Geiste des Justemilieu." Daarnaast schreef Károly Andrássy politieke artikelen in Hongaarse dagbladen en theoretische verhandelingen over de wegenbouw.
- ²² Over deze reizen schreef hij brieven die in 1843 in het blad *Honderű* werden gepubliceerd.
- ²³ Hij was afgevaardigde van de provincie Torna.
- ²⁴ Andrássy, *Utazás Kelet-Indiákon*, 1.
- ²⁵ Ibidem, 130.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ njai – inheemse huishoudster, concubine
- ²⁸ Andrássy, *Utazás Kelet-Indiákon*, 138.
- ²⁹ Hij gaat naar Buitenzorg en naar Bandung.
- ³⁰ Het zogenaamde cultuurstelsel werd in 1830 door commissaris-generaal Van den Bosch op Java ingevoerd. De Javaanse boeren moesten één vijfde van hun land beschikbaar stellen voor cultuurgewassen zoals thee, koffie, tabak, suiker, indigo, peper, en kaneel. Deze gewassen werden door het Nederlandse koloniale bestuur voor een vastgestelde (erg lage) prijs opgekocht en met enorme winsten op de Europese markt verkocht. Tussen 1850 en 1860 maakte de opbrengst van het

cultuurstelsel ongeveer 32% uit van het totale inkomen van de Nederlandse regering. Op Java brak hongersnood uit.

³¹ Zie hierover: Pusztai, 'Graaf Andrassy op Java'

³² Doleschall, 'Bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel'; Doleschall, 'Tweede bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel'; Doleschall, 'Korte karakterschets der flora van Ambonia.'; Doleschall, 'Systematisches Verzeichniss der im Kaiserthum Österreich vorkommenden Spinnen.'; Doleschall, 'Eerste bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

Doleschall, 'Tweede bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

Doleschall, 'Derde bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

³³ Zie hierover: Radnai-Székely, *Dit altijd alleen zijn*; Radnai, *Szumátrától az orosz frontig*; Pusztai, 'Het dagboek van István Radnai'

³⁴ Brittig & Gaál, *Hagyomány és Átváltozás*.

³⁵ (<http://resources.huysgens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Zboray>).

(Laatst geraadpleegd op 22 januari 2016.)

³⁶ Fennema-Zboray, *Boldog új évet Hollandiában*.

Bibliografie

Andrassy, Manó 1853. *Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java Khina, Bengal*. [Reizen in Oost-Indië. Ceylon, Java, China, Bengalen] Pest.

Brittig, Vera & Gaál, József 2013. *Hagyomány és Átváltozás: Javai Wayang bábok és Gaál József Kortárs Alkotásai = Tradition and Metamorphosis: Javanese Wayang Puppets and the Contemporary Artworks of Jozsef Gaal*. Budapest: Iparművészeti Múzeum.

Dash, Mike 2005. *De ondergang van de Batavia. Het ware verhaal*. 10e druk, Amsterdam: Single Pockets.

Doleschall, C.L. 1857. 'Bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel' overdruk uit *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlands Indië*. Deel 13, Batavia, 1-36.

Doleschall, C.L. 1858/1859. 'Tweede bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel' *Verhandelingen van de Natuurkundige Vereniging in Nederlandsch-Indië*, deel 5. Batavia: Typisch Lange, 1-60.

- Doleschall, C.L. 1857. 'Korte karakterschets der flora van Ambonia.' Overdruk uit *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlands Indië*. Deel 14, Batavia, 1-6.
- Doleschall, C.L. 1852. 'Systematisches Verzeichniss der im Kaiserthum Österreich vorkommenden Spinnen.' *Sitzungsberichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Deel 9, 62-651.
- Doleschall, C.L. 1856. 'Eerste bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 10, 403-414.
- Doleschall, C.L. 1857. 'Tweede bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 14, 377-418.
- Doleschall, C.L. 1859. 'Derde bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 17, 73-128.
- Fennema-Zboray, Ilona [1957]. *Boldog új évet Hollandiában*. sl.
- Gaastra, Femme S. 1991. *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen: Walburg Pers.
- Geissau, Anton Ferdinand von. 1779. *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: cverm. mit einem Auszuge aus der ostreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*. Wien: Weingard.
- Gelder, Roelof van. 1997. *Het Oost-Indisch avontuur*. Nijmegen: SUN.
- Hevesi, Lajos. 1961. *Die Abenteuer des Andrés Jelky in drei Erdteilen*. Neu bearb. von János Czibor, übers. von József Takách, Illustration Lajos Kondor, Budapest: Corvina.
- Hevesi, Lajos 1964. *Przygody Andrasza Jelky* [De avonturen van Andrés Jelky]. Warszawa: Nasza Ksiegarnia.
- Hevesi, Lajos 1968. *Abenteuer in drei Erdteilen*. Gekürzte Auflage, neu bearb. von János Czibor, übers. von József Takách, Berlin: Kultur und Vortschritt.
- Hevesi, Lajos 1969. *De avonturen van Andras Jelky in drie werelddelen*. vertaald door Sylvia Moor, W. Visser, Amsterdam: Arbo.
- Hevesi, Lajos 1985. *Dobrodružství Andráse Jelkyho* [De avonturen van Andrés Jelky]. Met medewerking van János Czibor, vertaald door Jan Lichtenstein, geïllustreerd door Eduard Hájek, Praha: Albatros.

- Hevesi, Ludwig 1879. *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*. Budapest: Franklin.
- Hevésy, Ludvig [190?] *Räätälinkisälli Andreas Jelky'n merkilliset elämänvaiheet neljässä maanosassa* [De avonturen van András Jelky in drie werelddelen]. Vertaald door Samuli S. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Kirja.
- Jacobs, Els M. 1991. *Varen om peper en thee. Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie*. Zutphen: Walburg Pers.
- Konrády, Lászlóné & Povázsay, László 1947. *Jelky András vizontagságai*. Budapest: Légrády.
- NN, 1779. *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*. Wien: Johann Georg Weingand.
- NN, 1779. *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstätén seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*. Prag: Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld.
- NN, 1791. *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*. [De verhalen van Andás Jelky, een geboren Hongaar, wie na veel moeilijkheden als schipbreuk, gevangenschap en leven onder die wilde mensen, uiteindelijk in Batavia hoge ambten heeft bekleed.] (vertaald door István Sándor), Győr: Streibig József.
- NN, 1827. *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abentheuer und Reisen des Andreas Jelky, eines erlernten Schneiders aus Baja: Eine wahre Begebenheit*. Pesth.
- Okkers, Frank 2008. *Tumult*. Amsterdam: Atlas.

- Onkel Tom 1875. *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*. Budapest: Franklin.
- Pusztai, Gábor 2011. 'A magyar Robinson. Jelky András és a robinzonádok irodalmi hagyománya.' Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya (red.) *Eruditio, virtus et constantia*. Deel I. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 391-398.
- Pusztai, Gábor & Praamstra, Olf 1997. 'Een "lasterlijk geschrijf". Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's *Van oerwoud tot plantage* (1935.)' *Indische Letteren*. 12.3: 98-124.
- Pusztai, Gábor & Termorshuizen, Gerard 2002. 'Ernö Zboray: Een Hongaar op Java.' *Indische Letteren*. 17.4: 147-166.
- Pusztai, Gábor 1995. 'De onbekende László Székely.' *Indische Letteren*. 10.4: 194-206.
- Pusztai, Gábor 2002. 'Graaf Andrassy op Java: Het probleem van de canonvorming binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde.' *Acta Neerlandica*, 2002/2, 199-211.
- Pusztai, Gábor 2006. 'Het dagboek van István Radnai, Canonisatie in de Indische literatuur.' Gustinelly, Elisa e.a. (red.) *Vijfendertig jaar studie Nederlands in Indonesië*. Depok: Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya Universitas Indonesia. 237-243.
- Pusztai, Gábor 2006. 'Op de grens van de genres. Roman of egodocument: Van oerwoud tot plantage door László Székely.' *Indische Letteren*, 21.3: 186-196.
- Pusztai, Gábor 2010. 'De "schrijfster van de Javaanse slaven". De receptie van Madelon Székely-Lulofs in Hongarije.' *Indische Letteren*, 25.1: 4-20.
- Pusztai, Gábor 2011. 'Robinsonok között (Jelky András kalandjai és a robinzonádok).' [Onder Robinsons (De avonturen van András Jelky en de robinsonades)], *Alföld* 62.10: 66-77.
- Pusztai, Gábor 2012. 'De "Hongaarse Robinson". Avonturen van András Jelky – een genrekwestie.' Jelica Novakovic-Lopusina e.a. (red.) *Lage Landen, hoge heuvels*. Belgrado: Arius, 181-189.
- Pusztai, Gábor 2013. 'Az ismeretlen trópusok. Székely László és Radnai István útja a Holland Indiákra 1914-ben.' [De onbekende tropen. De reis van László Székely en István Radnai naar Nederlands-Indië in 1914] *Mikes International*. 13.2: 50-56.

- Pusztai, Gábor 2013. 'Tropisch Boedapest? De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven.' Kris Van Heukelom, Dieter De Bruin, Carl De Strycker (red.) *Van Eeden tot heden. Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Lage Landen Studies 5. Gent: Academia Press, 187-197.
- Pusztai, Gábor 2014. 'Bajától Batáviáig: Jelky András a Holland Kelet-indiai Társaság szolgálatában.' [Van Baja naar Batavia: András Jelky in de dienst van de VOC], Bozzay Réka (red.) *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. [Verhalen uit de Lage Landen: Hongaars-Nederlandse betrekkingen in de vroegmoderne tijd], Debrecen: Printart-Press, 524-576.
- Radnai, István & Székely, László 2007. *Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930*. Pusztai, Gábor & Termorshuizen, Gerard (red.), Leiden: KITLV Uitgeverij
- Radnai, István 2013. *Szumátrától az orosz frontig. Radnai István első világháborús naplója*. Pusztai, Gábor (red.), Debrecen: Printart Press.
- Solymos, Ede 1983. *Ki volt Jelky András?* [Wie was András Jelky?] Baja: A Bajai Türr István Múzeum Kiadványai (25).
- Székely, László 2014. *A lehetetlenségek országa. Székely László szumátrai elbeszélései*. Pusztai, Gábor (red.), Debrecen: Printart Press.

Internetbronnen

(<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Zboray>). (Laatst geraadpleegd op 22 januari 2016).